

Verem Mücadelesinde Sosyal Yardım Kurumları *

Social Associations in Fight against Tuberculosis

İlknur Genç Kuzucaⁱ, Serap Şahinoğluⁱⁱ, Ahmet Acidumanⁱⁱⁱ

ⁱ Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı,
<https://orcid.org/0000-0003-4100-4502>

ⁱⁱ Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı
<https://orcid.org/0000-0003-4462-2402>

ⁱⁱⁱ Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı
<https://orcid.org/0000-0003-2021-4471>

Öz

Ülkemizde verem hastalığıyla mücadele bir sivil toplum kuruluşu olan verem savaş dernekleri ile başlamıştır. Bu amaçla ilk kurulan dernek *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti*'dir. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra bu derneği İzmir, İstanbul, Ankara, Denizli gibi büyük şehirlerde kurulan verem savaş dernekleri izlemiştir. Verem mücadelesi ağırlıklı olarak bu dernekler, verem savaş dispensarleri (VSD) ve sanatoryumlar üzerinden yürütülmüştür. Ülkemizde 40'lı yılların ikinci yarısında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Verem Savaş Genel Müdürlüğü'nü kurmuş, çok sayıda dispensar ve sanatoryumu açarak hastalıkla aktif savaşı başlatmıştır. Hastalığın tedavisinin yanı sıra sosyoekonomik güçlüklerle mücadele edebilmek için dernekler içerisinde sosyal yardım komitelerinin yapılanması kaçınılmaz olmuştur. Bu çalışmada verem savaşında görev alan sivil toplum kuruluşları olan derneklerin ve tıp tarihi içinde bir miktar ihmal edilen sosyal komitelerin tarihi, Ankara Verem Savaş Derneği ve ona bağlı dispensarler örneği üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Verem, sosyal yardım, tıp tarihi, Ankara Verem Savaş Derneği

ABSTRACT

In our country, fight against tuberculosis started with tuberculosis associations that are non-governmental organizations. The first of them based on this aim was 'Community of Ottoman at Tuberculosis Fight'. After the foundation of Republic, other Associations had been built in grand cities like İzmir, İstanbul, Ankara, Denizli. With the support of the government, fight against tuberculosis went through with these associations, dispensaries, and sanatoriums. At the second half of 1940's in which tuberculosis widespread among Turkey, Health and Social Aid Ministry founded Tuberculosis Fight General Directorate and established many dispensaries and sanatoriums and started an active fight. Besides the treatment of the disease, in order to combat socioeconomic difficulties, the social assistance committees with the associations became inevitable. In this study, history of associations, which are non-governmental organizations involving in tuberculosis fight and the neglected social committees within the history of medicine, have been examined through the example of Ankara Tuberculosis Association and its dispensaries.

Keywords: Tuberculosis, social association, medical history, Ankara Tuberculosis Association

* *Lokman Hekim Dergisi*, 2019; 9 (3): 337-348

DOI: 10.31020/mutftd.568060

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 20 Mayıs 2019; Kabul Tarihi - Accepted: 22 Ağustos 2019

İletişim - Correspondence Author: Serap Şahinoğlu <serapsahinoglu@yahoo.co.uk>

Giriş

Tüberküloz, bakteriler ile bulaşan ve tüm dünyada yaygın bir salgın hastalıktır. Yoksulluk, savaşlar ve göçün arttığı dönemlerde salgınlara neden olan tüberkülozun 50'li yıllara kadar etkili bir tedavisi olmadığı için hastalara bir tür çözüm sunabilmek ve yardım edebilmek amacıyla sıklıkla tecrit, bakım ve sosyal destek üzerinden tedavi yapılmaya çalışılmıştır. Hastalığın sosyoekonomik göstergelerle olan ilişkisinin ortaya konması sonucu oluşan farkındalık, mücadele yöntemlerini de belirlemiştir. Verem Savaş Dispanseri (VSD) ve sanatoryumlar gibi devlete bağlı sağlık kurumlarının yanı sıra dernek ve vakıf gibi gönüllü kuruluşlar da hastalıkla mücadelede etkili rol oynamışlardır.

Türkiye'de tüberkülozun tarihi incelendiğinde yazılan pek çok makalede sıklıkla devletin tüberküloz politikasına, sanatoryum ve verem savaş dernekleri gibi kurum tarihine yer verilirken, VSD ve dernek yapılanmasının içerisinde yer alan "sosyal yardım komiteleri" yeteri kadar görünür olmamış ya da ihmal edilmiştir. Oysa genellikle kadınların emeği ve desteği ile oluşan bu sosyal komitelerin veremle savaşa önemli katkıları olmuştur.

Ülkemizde verem savaşı için çalışan kuruluşlar, 19. yüzyıl sonunda kurulmaya başlanmıştır.¹ Besim Ömer Paşa'nın öncülüğünde 1918'de kurulan *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti* bu amaçla kurulan ilk dernektir. Bu dernek Mondoros Mütarekesi ile kapatılmıştır. *Etibba Muhadenet Cemiyeti*'nin 1927 yılındaki toplantısında Verem Mücadele Cemiyeti'nin yeniden oluşturulması kararlaştırılmış, 30 kişilik bir heyet bu amaçla seçilmiştir. Derneğin adı da *İstanbul Verem Mücadele Cemiyeti* olarak değiştirilmiştir.²

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte ülkedeki temel sağlık sorunlarının başında gelen bulaşıcı hastalıklara ve tüberküloza karşı olağanüstü bir mücadele başlatılmıştır. Atatürk'ün konuya verdiği önemin yanı sıra Dr. Behçet Uz ve arkadaşlarının önderliğinde 1923 yılında *İzmir Veremle Savaş Derneği*, 1927'de Tevfik Sağlam önderliğinde *İstanbul Veremle Savaş Derneği* ve 1946'da Ankara *Veremle Savaş Derneği* kurulmuştur.³ İkinci dünya savaşını takiben artan tüberküloz vakalarının da etkisiyle verem savaş dernekleri ve bunların uzantıları olan sosyal komiteler ülke çapında hızla çoğalmıştır. Tüm dernekler, 1948'de tek bir çatı altında toplanarak, *Ulusal Verem Derneği* ve *Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu* kurulmuş daha sonra her ikisinin başına Türkiye adı eklenmiştir.⁴

Veremle mücadelede sivil toplum örgütlenmesinin yanında Sağlık Bakanlığı'nın 1983 yılına kadar kullanmış olduğu dikey bir örgütlenme mevcuttur. Sağlık Bakanlığı Verem Savaşı Genel Müdürlüğü'ne bağlı Verem Savaş Bölge Başkanlığı (6 tane), Verem Savaş İl Başkanlığı (44 tane), Bölge Tüberküloz Laboratuvarı (21 tane) ve Verem Savaşı Dispanserleri (257 tane) bu örgütlenmenin temel yapı taşlarıdır. Sağlık Bakanlığı Verem Savaşı Genel Müdürlüğü 1983 yılından sonra daire başkanlığı düzeyine indirilmiştir. Sağlıkta yeniden yapılanma ile 2012 yılında Verem Savaş Daire Başkanlığı, Halk Sağlığı Genel Müdürlüğüne bağlı olan "*Tüberküloz Dairesi Başkanlığı*" olarak adlandırılarak "veremle savaş" deyimini terkedilmiştir.⁵⁻⁷

Ülke genelinde verem mücadelesi için çalışan dispanserlerin çoğunluğu, 50'li yıllara kadar Verem Savaş Dernekleri tarafından açılmıştır. Bu yıllarda dernek dispanserlerinin sayısı 33, devletin açtığı dispanser sayısı ise 8'dir. Sağlıkta sosyalizasyonun başladığı 60'lı yıllarla birlikte devletin açtığı Verem Savaş Dispanserlerinin sayısı hızla artırmaya başlamıştır. Günümüzde dernek dispanserlerinin çoğunluğu Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Balıkesir, Adana gibi büyük şehirlerde bulunmaktadır. Bu dispanserlerin bağlı olduğu verem savaş dernekleri mal varlığı ve yönetsel açıdan hala gücünü koruyan kurumlardır. Ankara Verem Savaş Derneği de bu derneklerin en büyüklerinden birisidir.

Ankara Verem Savaş Derneği

Verem savaşının öncü derneklerinden olan *Ankara Verem Savaş Derneği*, Ankara Üniversitesi Göğüs Hastalıkları ve Tüberküloz Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Nusret Karasu'nun çabaları ile kurulmuş; 25.06.1946 gün ve 4240 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile kamu yararına olan (umumi menfaatlere hadim) dernekler arasına alınmıştır.^{4,8,9}

Derneğin Kurucu Başkanı Mevhibe İnönü'dür ve onun bu katkısı derneğin kamuoyunda önemli bir kurum olduğu algısını yaratması açısından değerlidir. Kurucu üyeleri arasında; Dr. Sadi Konuk (Sağlık Bakanı), Nevzat Tandoğan (Ankara Valisi ve Belediye Başkanı), Vehbi Koç (Ankara Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı), Kemal Gedeleş (Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri), Cemil Uybadin (Cumhuriyet Halk Partisi Sekreteri, İçişleri Bakanı), Dr. Talat Vasfi Öz (milletvekili, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmet Daire Başkanı), Dr. Kamile Aygün Mutlu (Ankara Tıp Fakültesi Öğretim Elemanı), Hamdi Aksekili (Diyanet İşleri Başkanı) gibi dönemin üst düzey yöneticileri, bürokratları, işadamları, üniversite öğretim görevlileri ve varisleri bulunmaktadır.¹⁰ Ülkemizde üst düzey devlet görevlilerinin kamu yararı için kurulan derneklere destek olmak, kamuoyu oluşturmak ve kurumun önemini vurgulamak için kurucu listesinde yer almaları geleneği vardır. Ancak Ankara Verem Savaş Derneği kurucu listesinde bu nitelikteki kişilerin sayıca çok olmaları, buraya bir tür "devletin kurduğu dernek" görünümü vermektedir.

Derneğin 25. Genel Kurul Toplantısı Kitapçığında, "işbirliği yaptığımız müesseselerle olan faaliyetler" başlığı altında derneğin kurulduğu günden itibaren Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın maddi ve manevi yardımlarını aldığı; tüberküloz laboratuvarı için her yıl bakanlık bütçesinden pay ayrıldığı; ayrıca Ankara ve köylerinde Dernek tarafından yürütülen verem çalışmalarına ek bütçe verildiği anlatılmaktadır. Valilik ve İl Özel İdaresinin de dispanser binalarının yapım aşamasında maddi yardımları olduğu, Tabip Odası ile ayda bir kez toplantı yapıp işbirliği yapıldığı da bildirilmiştir.¹¹ Verem Savaş Derneğine bağlı Nusret Karasu Göğüs Hastalıkları Hastanesi ve Dispanserlerin hekim, hemşire ve sağlık memurlarının tamamının maaşları, ilaç ve tıbbi malzeme sağlanması, basılı kağıtların büyük kısmının giderleri, 1946 yılından bugüne kadar Sağlık Bakanlığı tarafından karşılanmaktadır.

Ankara Verem Savaş Derneği, veremli hastalar için bir hastane ve beş adet dispanser açmıştır.* Hastanenin kuruluş aşamasında katkıları olan Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Göğüs Hastalıkları ve Göğüs Cerrahisi bölümleri hastanede aktif olarak çalışmış, verem ile ilgili ilk ameliyatlar bu hastanede yapılmıştır.

Bu altı dispanser dışında Sağlık Bakanlığı tarafından açılan Ankara Merkez Dispanseri devlete ait "yönetici dispanser" niteliğinde olup, dernek ve devlet dispanserlerinin resmi yazışmalarına koordinatörlük yapmaktadır. Ankara Verem Savaş Derneğine bağlı dispanserlerde çalışan hekim ve personelin büyük kısmı devlet tarafından 5368 sayılı Kanuna istinaden Sağlık Bakanlığı tarafından görevlendirilmiştir. Günümüzde Ankara Verem Savaş Derneği'nin 80 yataklı bir hastanesi ve 4 dispanseri bulunmaktadır.

Dernek ve devlet dispanserleri aynı il içerisinde birlikte hizmet verirken hastalara yararlı olmalarının yanı sıra yönetsel, işlevsel, ekonomik alanlarda yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Dernek dispanserleri bir yandan "hükmi şahsiyeti yok" sayılarak yönetsel anlamda devlet dispanserine bağlı olarak hizmet vermiş, aynı zamanda içindeki hekim ve sağlık personelinin çoğunluğu devlet kadrosundan bu kurumlara atanmış ve işlevsel olarak bir tür "devlet kurumu" gibi çalışmışlardır. Bu iki farklı yapıdaki dispanserin görev ve sorumluluklar açısından aralarında temel bir farklılık bulunmamaktadır. Dernek dispanserlerinin ısınma, iletişim, kırtasiye gibi bina ve işletme giderleri dernek gelirleri tarafından karşılanmaktadır. Hem dernek

* AVSD Nusret Karasu Göğüs Hastalıkları Hastanesi, 1,2,3,5,6 NOLU Verem Savaş Dispanserleri 1,2,6 NOLU Verem Savaş Dispanserleri kapatılmıştır.

hem de devlet her iki grup dispansere personel desteğinden harcama kalemlerine kadar pek çok alanda birlikte katkı sunmaktadır.

Verem savaş dernekleri kuruluş bildirgelerinde propaganda, tarama, tedavi hizmetlerinin yanında sosyal yardım hizmetleri de yer almaktadır. Bu yardımlar sıklıkla derneklerin kurdukları sosyal komiteler aracılığı ile yürütülmüştür.

Verem Savaşında Derneklerin Sosyal Komiteleri

Derneklerde hastalara sosyal destek sağlamak için yardımsever insanların çabalarıyla çeşitli yardım türleri oluşmaya başlamış, böylece dernek içerisinde sosyal yardım komitesinin oluşturulmasına da zemin hazırlamıştır. Sosyal yardım komitelerinin kurulmasının gerekli olduğu düşüncesi ilk kez İstanbul Verem Savaş Derneği'nin 1955 yılı raporunda aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

*“Dernek dispanserleri veremlilerin evlerinde hemşireleri vasıtasıyla yaptıkları ziyaretlerde sür’atle müdahaleyi icap ettiren çok elim içtimai sefalet tabloları tesbit etmektedirler. Buna karşılık verem savaş derneklerinin faaliyetlerinin esas hedefini kitleyi veremden korumak sahasına tevcih etmek olduğuna göre, bu çalışmaları arasında ayırabildiği yardım fonu, o da ancak bir dereceye kadar, veremli hastaların şahsına münhasır kalmakta ve bu büyük ve acil içtimai yardıma gereği kadar iştirak edememektedir. Endirek olmakla beraber yine esas davamıza tesiri olan bu meseleye çare bulmak zaruretinin hissedilen dernek idare heyeti dispanserde birer sosyal yardım komitesinin teşkilinin faydalı olacağını düşünmüş ve teşebbüse geçmeyi kararlaştırmıştır. Bu maksatla 1955 yılı sonlarında Prof. Dr. Tevfik Sağlam, Tevfik İsmail Gökçe ve ilgili hayırsever hanımefendilerin yaptıkları toplantıda bu mesele gerçekleştirilmiştir. Bu teşebbüs bilhassa yüksek seviyeye mensup hayırsever kadınlarımız arasında tahminin fevkinde bir alaka uyandırmış, bizzat sefalet yuvalarını görerek gözyaşları ile beslenen alakaları ile bu komiteler kurulmaya başlanmıştır”.*⁷

Bu komitelerin başlangıçtaki yardımları hastaların sosyoekonomik durumlarına göre gıda, giysi, eşya, yakıt, nakdi olarak gerçekleşirken, zamanla bunlara eğitsel ve meslek kazandırma kursları gibi destekler de eklenmiştir. Bu sayede üretilen ürünlerden derneklere, hasta ve hasta yakınlarına gelir sağlanırken, hasta ve yakınlarının kişisel gelişim, mesleki beceri ve iş sahibi olmalarının da yolu açılmıştır. İki yılda bir yapılan Türk Tüberküloz Kongreleri'nde sosyal komite çalışmalarına ayrı bir yer ayrılmış, bu toplantılara yerel verem savaş dernekleri sosyal komite üyeleri kalabalık gruplarla katılmışlardır.¹²

Sosyal komiteler içinde profesyonel sağlık görevlilerinin yanı sıra tamamen gönüllülük temelinde çalışan, çoğunluğu kadın olan pek çok kişinin katkıları vardır. Ankara Verem Savaş Derneği'nde de bu amaçla çalışan, her dispanserde kendi bölgesi için görev alan sosyal komiteler kurulmuştur.

Ankara Verem Savaş Derneği Dispanserlerinin Sosyal Komiteleri

Ankara Verem Savaş Derneği'nde Prof. Dr. Nusret Karasu'nun çabaları ile 1966 yılında sosyal yardım komitelerinin kurulmasına karar verilmiştir. Bu amaçla bir yönetmelik hazırlanmıştır. Hazırlanan yönetmelikte Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ile İstanbul Verem Savaş Derneği arasında 1972 yılında imzalanan protokol örnek alınmıştır. Yönetmeliğin 1. maddesinde, yardım komiteleri¹³ tanımlanmaktadır:

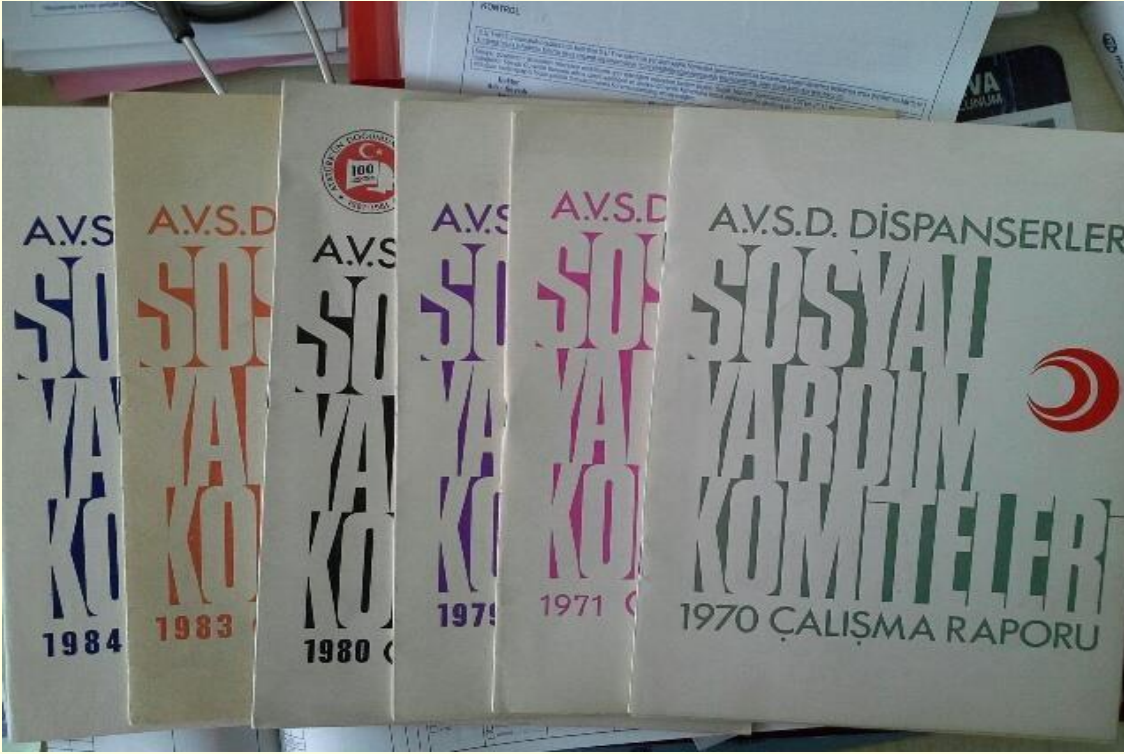
“Dispanserle, Sosyal Yardım Komiteleri Verem Savaşı Derneğinin gelirlerinin en büyük kısmını kitlede verem mücadelesi çalışmalarına hasretmek mecburiyetinde olmasından ötürü kafi derecede faydalı olmadığı veremli ailelere yardım için gereği sağlamak ve genişletmek gayesiyle kurulan sosyal yardım teşekkülleridir.”

Sosyal komitelerin her bir dispanser için ayrı ayrı oluşturulmasının daha verimli olacağı öngörülmüş ve dispanserlerin sosyal komiteleri kendi içlerinde yapılandırılmıştır.^{7,14}

*“1966 yılına kadar sosyal yardımlar derneğin çalışmalarıyla yürütülürken 1966 yılında her dispanser bölgesindeki hamiyetli muhterem hanımefendilerin kurdukları sosyal yardım komiteleri ile sosyoekonomik çalışmalar sürdürüle gelmektedir”.*¹¹

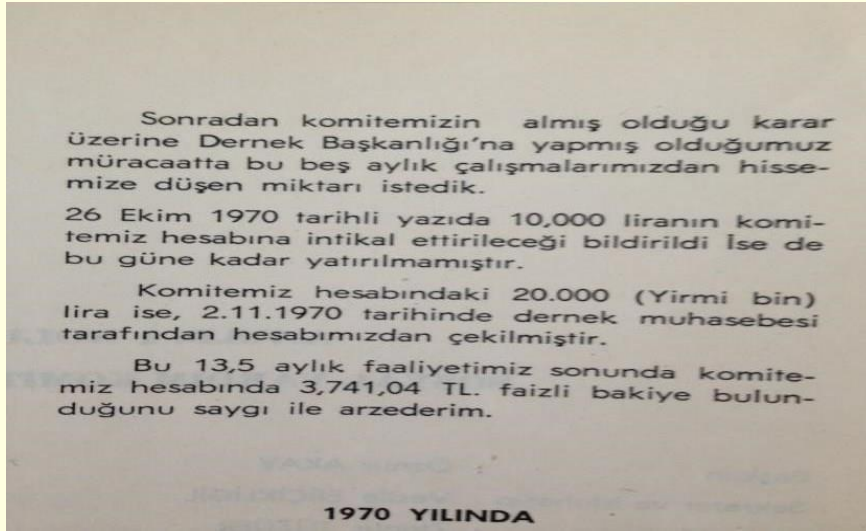
Sosyal Yardım Komitesinin ilk başkanı *Yardım Sevenler Derneği* kurucu üyelerinden olan Mevhibe İnönü'dür. Bu iki dernek özellikle verimli hastaların rehabilitasyon çalışmaları ile hastaların meslek sahibi olmasını sağlamıştır.¹⁵

Derneğe ait makbuz karşılığında para, gıda, giysi gibi yardımlar toplanıp yoksul hastalara dağıtılırken, düzenli olarak her yıl Sosyal Yardım Komitesinin çalışmalarının anlatıldığı kitapçıklar bastırılmıştır. Bu kitapçıklar yardım komitelerine verilen önemin bir göstergesidir (**Şekil 1**). Dernek 80'li yıllarla birlikte sosyal komitelerin önemi ve gelirlerinin azalması sonrasında bu kitapçıkların bastırılmasından vazgeçmiştir. Yapılan yardımlar önce bilgi notu formunda daha sonra derneğin yıllık genel faaliyetlerinin yayımlandığı kitapçık içinde kamuoyuna sunulmuştur. Derneğin çalışmalarını aktaran kitapçıklar 2006 yılına kadar basılmış, daha sonraki yıllarda üyelere genel kurulda bilgi notu olarak dokümanlar verilmiştir.

Şekil 1. Sosyal yardım komiteleri çalışma raporlarının yer aldığı kitapçıklar.

Makbuz karşılığında toplanan paralar dernek hesabına yatırılmış ve bu gelirin belli bir oranı sosyal komitelere yardımlarda dağıtılmak üzere geri verilmiştir. Zaman içinde toplanan yardımların komitelere aktarılması ve gereken kısmın ilgili kişilere ulaşmasında bazı sorunlar oluşmuştur. Bu yakınmalar, dernek faaliyet kitabında yer almaktadır.¹⁶ (**Şekil 2**)

Şekil 2. Sosyal Yardım Komitelerinin topladıkları yardımlardan pay alamadıklarına ilişkin yakınma (1970 yılı çalışma raporu)

Sosyal yardımların çeşitliliği dikkat çekicidir. Özellikle ilk ve ortaöğretim kurumlarının, mahalle sakinlerinin, bekçilerin, esnafın katılımı ve pul kampanyaları ile toplumda ciddi bir tüberküloz farkındalığının olduğu görülmektedir:

*“Mahalle bekçileri ev dükkân ve mağazalara yardım zarfları dağıtarak derneğe yardım toplanırken 1959 yılında bu usul kaldırılarak adreslere posta ile içine kıymetsiz pul koymak suretiyle mektup gönderilmesi kabul edilmiştir. Bu usul kısmen yabancı memleketlerde de uygulanmakta olup bu pulları alanlar bu pulları posta pullarının yanına yapıştırarak verem savaşının ve derneklerin tanınmasına yardım etmektedir”.*¹¹

Rozet kampanyası, 23 Nisan çocuk balosu, kermesler, Ramazan ayı içinde hastalara oruç fidyesi kutuları dağıtılması, okullarda, resmi kurumlarda ve mahallelerde pul satışı ile derneklere gelir sağlanmaya çalışılmıştır.

1986 yılına kadar hastalara oldukça çeşitli ve farklı yardımlar sunan bu komitelerin gelirleri zaman içinde sağlık politikalarındaki değişim, verem hastalığının eskiye göre giderek azalması gibi nedenlerle hastalığa bakış açısı da değişmiş ve dolayısıyla yardımların çeşitliliğinde azalma olmuştur. Derneğe gelir getirmesi amacıyla yapılan etkinlikler de bu komitelerin üstlendiği görevler arasındadır ve bu alanda da döneme özgü çeşitlilik göze çarpmaktadır.¹⁴

Çocuklara yönelik yardımlar, kurs, giysi, kırtasiye malzemeleri gibi eğitim desteği, ailesi hasta olan çocukların Çocuk Esirgeme Kurumu'na yerleştirilmesi, koruyucu aile bulunması, hasta ailelerin erkek çocuklarının sünnet ettirilmesi, günlük süt sağlanması gibi her türlü sorunu çözmeye yönelik çeşitli yardım türlerine rastlanmaktadır.¹⁷

Sosyal hizmet akademisi öğrencileri ile işbirliği yapılarak, hasta evi ziyaretleri ve sosyoekonomik durum tespiti yapılmış, iş bulma, kira yardımı, günlük yiyeceklerinin sağlanması, giyecek ve ev eşyası dağıtımı, tüberküloz dışı ilaçların ücretsiz verilmesi ve enjeksiyon ücreti verilmesi gibi yardımlar yapılmıştır. Ayrıca başka illerin hastanelerine sevk edilen veremli hastaların yol parasının karşılanması, elektrik ve su paralarının ödenmesi, yakıt temini, hastaların çocuklarının düğün masraflarının karşılanması ve ev eşyası yardımı hastalara yönelik yardımlar arasında sayılabilir. Yine rehabilitasyon çalışmaları ile meslek edinen veremli hastalara sigortalı iş imkanları sağlanmıştır. Atatürk Orman Çiftliği'nden gönderilen sütler, 2 No'lu VSD'de uzun yıllar hamile, emzikli, veremli kadınların ve çocuklarının ihtiyacını karşılanmıştır. Gümrükte

yakalanıp müsadere kararı kesinleşen kaçak eşyalar ile Kızılay Derneği'nin gözetiminde *Care Teşkilatı*'ndan* sağlanan gıdalar sosyal komite aracılığıyla dağıtılmıştır.¹⁷

Derneğin en temel etkinliklerinin birisi de eğitim desteği sağlamaktır. Sosyal yardım komitelerinin tüberküloz kongrelerine katılımına maddi destek verilmiş, yapmış oldukları çalışmalar burada sunularak hastalık hakkındaki bilgilerin kümülatif olarak artması sağlanmıştır. Bu aynı zamanda farklı illerden gelen sosyal komite üyeleri arasında iletişimin sağlanmasını da kolaylaştırmıştır.¹⁴ İstanbul Verem Savaş Derneği Sosyal Hemşire Okulu'nda yetiştirilerek ve daha sonra dispanserlerde görevlendirilmek amacı ile hemşire adayları gönderilmiştir. Bu okulun tanıtım broşüründe "sosyal hemşirelik", ev ziyareti yaparak hastalara sağlık bilgileri götüren, onların sağlığını korumak için raporlar hazırlayan hemşire olarak tanımlanmaktadır.¹⁸

Tıp fakültesi son sınıf öğrencilerine yaz tatillerinde zorunlu masraflarını karşılamak üzere dernek hastanesinde görgü ve bilgilerini artırmaları amacıyla görev verilmiş, göğüs hastalıkları uzmanı yetiştirmek için asistanlara burs kadroları oluşturulmuştur. Dernek kayıtlarında 15 asistana burs sağlandığı belirtilmektedir.¹¹

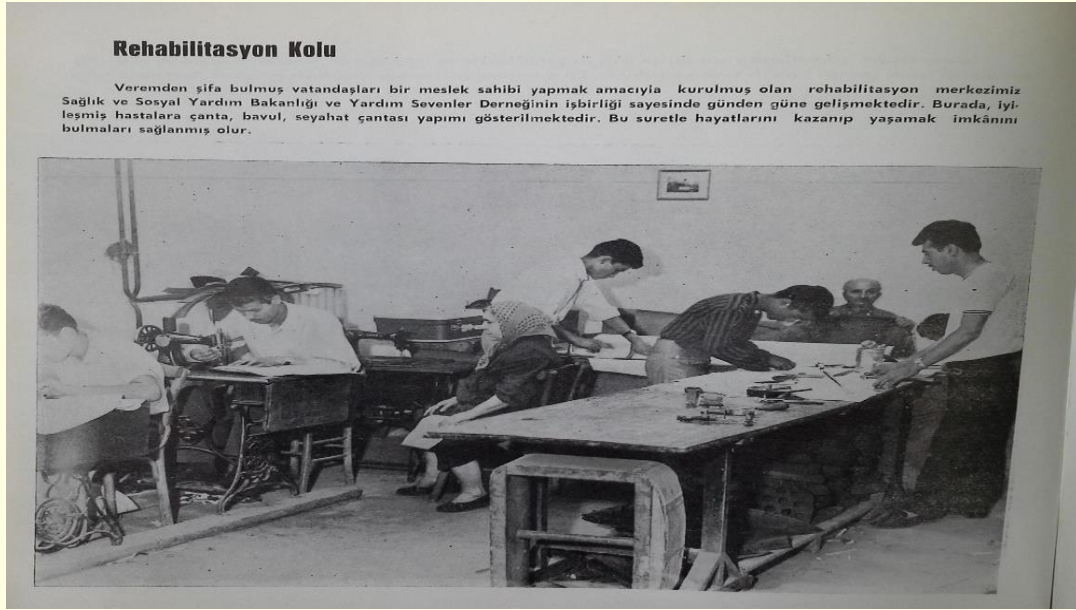
Ankara Verem Savaş Derneği yönetici kadroları ağırlıklı olarak Ankara Üniversitesi Göğüs Hastalıkları Kliniği öğretim üyelerinden olduğu için bu burslar Kliniğin asistanlarının gönüllü çalışanlarına ve Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerine verilmiştir.

Derneğin rehabilitasyon çalışmaları oldukça önemlidir. İşsiz kalan tüberkülozlu hastaları iyileşme döneminde topluma kazandırmak amacıyla sanat öğretmek ve meslek sahibi yapmak hedeflenmiştir. Dikiş, nakış, deri işleme, çorap atölyelerinde kurslar verilmiş, bu kurslarda yetişen veremli hastalara edindikleri mesleğe uygun işler bulunmuştur. Böylece tedavisi uzun süren hastalar psikolojik ve ekonomik yönden desteklenmiştir. Bu amaçla 4 ve 5 No'lu VSD'lerin birer katında 1953 yılında *Yardım Sevenler Derneği* ile işbirliği yapılarak rehabilitasyon merkezi açılmıştır.

"Veremden şifa bulmuş vatandaşları bir meslek sahibi yapmak amacıyla kurulan rehabilitasyon merkezimiz Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı ve Yardım Sevenler Derneğinin işbirliği sayesinde günden güne gelişmektedir. Burada iyileşmiş hastalara çanta, bavul, seyahat çantası yapımı gösterilmektedir. Bu sayede hayatlarını kazanıp yaşama imkânı bulmaları sağlanmış olur".¹⁷

Yardım Sevenler Derneği, 1928 yılında kurulan gönüllü kadınların oluşturduğu bir sivil toplum örgütü olup günümüzde de çalışmalarını sürdürmektedir. Derneğin genel yaklaşımı olan "emek karşılığında yardım" doğrultusunda öncelikle iş öğretmek ve yoksul insanları meslek sahibi yapmak hedeflenmiştir. Dernek, çalışkan ve yoksul öğrencilere burs sağlamak, çalışamayacak derecede düşkün ve yoksulları korumak, öğrenci yurtları, kreşler açmak, gönüllü hastabakıcı yetiştirmek, okuma-yazma ve eğitim kursları açmak gibi yardım hizmetleri sunmaktadır. Bu merkezlerin masraflarını karşılayan dernek daha sonra rehabilitasyon çalışmalarını kendi binasında yürütmüştür.^{17,19} Bu rehabilitasyon merkezlerinde tüberküloz basili çıkarmayan ve hekimlerince çalışmasının uygun olduğuna karar verilen hastalar çalıştırılmıştır.¹⁹ (**Şekil 3**)

* İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1945'de açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalabilecekleri milyonlarca insana 'CARE paketleri' - yiyecek ve temel malzeme paketleri - göndermek üzere ABD'de kurulan bir sosyal yardım örgütüdür. <https://www.careinternational.org.uk/who-we-are/about-care>

Şekil 3. Yardım Sevenler Derneği ve Ankara Verem Savaş Derneği işbirliğinde yapılan Rehabilitasyon Çalışmaları

Her bir dispenserin kendi sosyal komitesinin olması, hastalara doğrudan yardımın ulaştırılmasını sağlarken tedavi başarısı açısından da çok yararlı olmuştur. Her ay yardım için dispensere gelen hastanın ilacının kullanımının denetlenmesi, aylık kontrollerinin yapılması, ulaşım sorununun çözülmesi, dispenselerin sosyal komitelerinin yaptığı yardımlarla daha kolay sağlanmış. Günümüzde sosyal komite çalışmaları dernekle iletişimin bozulması, verem hastalığına olan ilginin azalması, çalışmak isteyen yeni gönüllülerin olmaması, eski gönüllülerin yaş nedeniyle aktif çalışmayı bırakması gibi nedenlerle eski heyecanını yitirmiş görünmektedir. Yaklaşık olarak 2010'dan bu yana sosyal komite çalışmaları oldukça azalmıştır. Sosyal yardımlar artık her ay yapılmamaktadır. Sadece 4 No'lu VSD ile 2016 yılında kapatılan Ankara 2 No'lu VSD sosyal yardım komitesi çalışanları dernekten bağımsız olarak yardımlarına devam etmektedir. Yıllar boyunca sosyal komitelerde özveri ile çalışan, Vesile Erçikligil, Didar Selçuk, Belkis Kayaalp, Nurşen Şen Önen, Emel Tokuz, Yasemin Oğuz, Talia Tırmandioğlu, Hikmet Bayraktar, Canan Tulgay, Gülşen Akkılıç, Müzeyyen Biner, Emine Balcı, Kübra Naz, Ahmet Kuloğlu, Atilla Denli, Murat Yüney'in isimlerinin kayda geçmesi çok önemlidir. Adı geçen bu kişiler 2 No'lu VSD kapandığı ve bölgenin demografik yapısı kentsel dönüşüm projesi nedeniyle değiştiği için Yenimahalle ve 3 No'lu VSD hastalarına yardıma devam etmektedir. Bu sosyal komitede uzun süredir çalışan iki emektar insan Süheyla Özkök ve Yaşar Candar'ın isimlerinin tarihe not düşmek adına belirtilmesi uygun olacaktır.

Verem Savaşının Gönüllü Kuruluşlar Üzerinden Yürütülmesi

Ülkemizde gönüllü kuruluşlar üzerinden tedavisi başlayan ve sürdürülen veremden başka bir bulaşıcı hastalık örneği bulunmamaktadır. Sıtma başta olmak üzere pek çok bulaşıcı hastalığın mücadele programında gönüllü kuruluşların katkısı olmakla birlikte verem mücadelesindeki gibi güçlü bir yapılanma ile karşılaşmıyoruz. Cumhuriyetin kurulduğu dönemden başlayarak uzun yıllar sağlık bakanlığı yapan Dr. Refik Saydam, devletin sağlık politikasının koruyucu sağlık hizmetlerine öncelik vermesi gerektiğini, tedavi edici hizmetlerin yerel yöneticilerin görevi olması gerektiğini düşünüyordu. Hükümetin bu konudaki görevi, yerel yönetimlere yol göstermekti. Ancak bulaşıcı hastalıklarla mücadele bundan ayrı tutularak koruyucu sağlık hizmetlerinin yanı sıra tedavi edici hizmetler de bu hastalara ulaştırılmıştır.²⁰⁻²³

İkinci Milli Türk Tıp Kongresi'nin (1924) önemli konu başlıkları trahom ve veremdir. Sıtma, trahom, çocuk felci, tifo, kolera gibi bulaşıcı hastalıklardan farklı olarak bu dönemde veremle mücadele eden kurumların dernekler olduğu görülmektedir. Mali kaynakları sınırlı olan genç Cumhuriyet bu kurumlara gerekli her türlü

desteği yapma çabası içerisinde. Verem Savaş Dernekleri verem mücadelesinde temel oluşumun kendileri olduğunu yayın organlarında da belirtmektedir.²⁴

1952 yılında 7. Verem Haftasında, İstanbul Verem Savaşı Derneği yöneticilerinden Dr. Tefik İsmail Gökçe'nin *Veremle mücadeleyi kim yapacak?* sorusuna yanıt niteliğinde olan konuşmasında bu durumu şöyle ifade eder:

*“Sağlık Bakanlığı ve diğer devlet teşkilatlarına ait sağlık makamlarının ellerinde mevcut imkanlarla bunu yapmaya çalışmaları gayet tabiidir ve vazifeleridir. Ancak bu çalışmalar daima mahdut kalmaya mahkumdur. Bütün dünyada olduğu gibi bizde de bu işin bilhassa Verem Savaşı Dernekleri tarafından yapılması icap eder”.*²⁵

Tuğluoğlu, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'nin kurulduğu dönemden itibaren, verem mücadelesinde aktif bir rol oynadığını ancak bu alanda gönüllü olarak kurulan ve çalışan verem savaş derneklerinin gerisinde kaldığını belirtmektedir.²⁶

Bununla birlikte 1940'lı yıllarda İkinci Dünya Savaşı'nın ülkemizde ve dünyada oluşturduğu sosyoekonomik yıkıma bağlı olarak veremin yeniden artış göstermesi ile Sağlık Bakanlığı temelinde teşkilatlanma giderek önem kazanmaya başlamış, genel müdürlük seviyesinde önemli bir yapılanma oluşturulmuştur.^{4,5} Bu yapılanmanın sonucunda verem mücadelesi genel müdürlük seviyesinde önemsenmiş ve takibinde pek çok verem savaş dispanseri Sağlık Bakanlığı tarafından açılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında verem mücadelesinde çok önemli bir rol oynayan Verem Savaş Derneklerinin önemi eskisi kadar olmasa da devam etmektedir. Sağlık Bakanlığı ve derneklere ait dispanser 1954 yılında sayıları 44/40 iken günümüzde bu oran 176/26 olmuştur; 2016 yılında Türkiye genelinde 187 Verem Savaş Derneği ve 176 VSD bulunmaktadır.^{4,7}

Değerlendirme

Kuşkusuz yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin sağlık alanındaki en büyük başarısı ülkenin tamamında büyük sorun olan bulaşıcı hastalıklarla mücadeledir. Özellikle sıtma, trahom, şark çıbanı ve verem alanında etkili bir savaş yapılmış ve büyük başarı sağlanmıştır. Bu amaçla kurulan kuruluşların isimlerinin sonuna *“savaş”* kelimesinin eklenmesi mücadeleye bakış açısının temel göstergesidir. Her bir bulaşıcı hastalık için devlet kurumlarının yanı sıra gönüllü kuruluşlar da etkin bir destek sunmuştur. Verem savaşı ağırlıklı olarak dernekler aracılığıyla gönüllü kuruluşlar üzerinden yapılmıştır. Mücadelede bu gönüllü kurumların devlete destek vermesi beklenirken, devletin bu kurumlara destek olduğu görüntüsü ortaya çıkmıştır.

Bulaşıcı hastalıklar arasında özellikle sıtma mücadelesine öncelik verilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında, önceliğin koruyucu sağlık hizmetlerine verilmesi, hükümetin bütçesinin kısıtlı olması ve özellikle tarımın ülke ekonomisindeki önemi ve sıtmanın iş gücü kaybına yol açması gibi temel nedenler bu öncelemede etkili olmuştur. Bataklıkları kurutmak, sivrisinekleri yok etmek gibi koruyucu sağlık hizmeti sunmanın daha somut olarak sağlandığı, kinin gibi güçlü bir tedavisi olan sıtma mücadelesi, bir yandan oldukça etkili olurken öte yandan devlet tarafından daha çok benimsenmiştir.^{9,27} Ayrıca kanımızca sıtmanın yaygın ve kitlesel bir hastalık olması sonuçlarının tarımsal üretimi azaltmaya yönelik olması da bu konudaki bir başka belirleyicidir. Korunma yöntemleri sıtma kadar somut olmayan verem hastalığı ise bilinen etkin bir tedavi yönteminin olmaması, sosyoekonomik koşullarla hastalık arasındaki güçlü bağlantı olması gibi nedenlerle hastalığın mücadelesinde bakım sağlayan kuruluşlara gereksinim daha açık olmuştur.

Verem hastalığıyla mücadelede karşılaşılan en büyük güçlük, bulaşma, hastalanma ve tedavi sürecinin öteki hastalıklardan farklı olmasıdır. Hastalanma sürecinin sosyal göstergelerle güçlü ilişkisi olması, diğer bulaşıcı hastalıklar gibi güçlü tedavi edici ilaçların o yıllarda bulunmaması gibi nedenler hastalığın hızlı çözüm sağlama yollarını da tıkamıştır. Bu durumda yapılabilecek en ivedi çözüm bu hastalara hem tanı koyacak

hem de onları uzun zaman bakım ve gözetim altında tutabilecek tedavi edici kurumların oluşturulmasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında tedavi edici sağlık hizmetlerinin yerel kuruluşlara yönlendirilerek, hastalıktan koruma gibi hizmetlerin daha çok sağlık politikaları içine alınması, verem hastalığının tedavi ve yardım hizmetlerinin daha çok yerel dernekler üzerinden yürütülmesine yol açmıştır. Özellikle 40'lı yıllarla birlikte savaşın yarattığı sosyoekonomik koşulların da etkisiyle hastalık daha sık görülmeye başlayınca devlet kurumsal mücadeleyi üstlenmiş ancak derneklerin katkılarının devam etmesi başarıyı artmıştır.

Günümüzde neredeyse tüm dünyada sosyal devlet anlayışından uzaklaşmakta, yardım gereksinimi olan insanlara devletin ulaşması, bir yandan liberal politikaların etkisi öte yandan bürokratik işlemlerin çıkardığı sorunlar yüzünden zorlaşmaktadır. Bu nedenle yardım kurumlarının önemi artarak devam etmektedir. Sosyal destek görevini üstlenen dernekler, dispanserleri aracılığıyla tanı ve tedaviye katkı sunmayı sürdürmektedir. Ancak yıllardır verem savaşında güçlü rol oynayan bu dernekleri, salt bir sivil toplum kuruluşu (gönüllü kuruluş) olarak göremeyiz. Çünkü derneklerin kuruluş yıllarındaki mantıkla bu kuruluşlar, başlangıçlarından itibaren devletin desteğini almaları ve devlet kuruluşu gibi görev yapmaları nedeniyle sivil toplum ile devlet kuruluşu arasında bir yerde durmaktadırlar. Özellikle büyük şehirlerdeki derneklerin kurucu kadroları göz önüne alındığında neden bu kurumların bir tür yarı devlet kuruluşu konumunda olduğu daha kolay anlaşılabilir. Kuşkusuz ilk dönemlerde verem savaşının bu yarı devlet konumundaki kuruluşlarla yapılmasının olumlu katkıları olmuştur. Bir yandan halktan ve varsıllardan toplanan kaynaklar, diğer yandan devletin kurumlara katkısı mali açıdan güçlü olmayı sağlarken, bu kaynakların hastalığa özel olarak harcanmasını, harcamaların bürokratik zorluklardan bağımsız olmasını da sağlamıştır. Dispanserlerin ve sanatoryumların açılması, güçlü propaganda çalışmaları, düzenli olarak toplanan verem kongrelerinde alınan kararlar, hastalığı sınırlandırırken tedavisinde de büyük bir başarıya neden olmuştur.

Ancak zaman içinde yapısal işleyiş bozulmuş, devlet ve dernek dispanseri ayırımı özellikle Ankara özelinde sorunlara yol açmaya başlamıştır. Uygulamada dernek ve devlet dispanserinin sınırlarının net olmaması iki başlılık yaratmıştır. Verem Savaş Dispanserlerinin giderlerinden hastalara yapılan yardımlara kadar birçok konuda asıl sorumlu olan kurumun belirlenmesi güçleşmiştir. Kuruluşundan günümüze derneklerdeki bürokratik ve akademik iktidar göstergelerinin bağlantıları günümüze kadar süregelen ve bu temel yapısal sorun iki başlı görünümü de belirginleştirmiştir.

Hastalığın sivil ayağını oluşturan verem savaş derneklerinin en temel görevleri verem ve mücadelesi için propaganda çalışmaları yapmak, hastalara sosyal yardım anlamında destek vermek, hastalığın tedavisi sürecinde hasta ve yakınlarının asgari geçim standardına yaklaşabilmesine katkı sağlamak olmalıdır. Derneklerin, hastalık taramaları ve dispanser giderleri gibi harcamaları nedeniyle veremli hastalara yardımda yetersiz kalmaları sosyal komitelerin kurulmasını doğurmuştur. Hastalığın sosyoekonomik ayağıyla mücadele eden asıl kurumlar "Sosyal Komiteler" olmuştur.

Sonuç ve Öneriler

Verem hastalığına yönelik koruyucu sağlık hizmetleri (aşılama, tarama yapma, halkı hastalığa karşı bilinçlendirme) ve tedavi edici sağlık hizmetleri sosyal devlet anlayışının gereği olarak Sağlık Bakanlığının görevleri arasında olmalıdır. Bu anlayışa uygun olarak dispanserler devletin asli kurumları olmalı, personel ve giderleri devletçe karşılanmalıdır. Bunun yanı sıra her dispanserin bir derneği olması, bu derneğe, bulunduğu bölgenin katkı sağlayabilecek sosyoekonomik durumu iyi vatandaşları, devletle bağıni sağlayabilecek yöneticiler, veremli hastalar, VSD'nin sağlık çalışanları, eğitim kurumu temsilcileri gibi farklı alanlardan üyeler sağlanmalıdır.

Ancak dernek yönetim kurulları uzun yıllar değişmemekte, görece olarak seçimle oluşturulan bu kurullar, derneğin üye kayıtlarının sınırlılıkları ve seçim sistemi yüzünden, hep aynı kişilerden oluşmaktadır.

Dispanser hekimleri ve sağlık personelinin üye kabul etmeyen ya da onların üyeliğini zorlaştıran derneklerin olduğu da bilinmektedir. Derneklerin üye kaydı ve yönetim seçimleri, hep aynı yöneticilerin seçimini sağlayarak iktidar oluşmasına neden olan ve verem savaşına katkı sunmayı zorlaştıran yapılanmadan korunacak biçimde planlanmalıdır.

Genel olarak kurumlarda olduğu gibi derneklerde de yönetici kadro erkeklerden oluşmakta, yardım toplama dağıtma gibi görevler daha çok toplumsal cinsiyet rollerine uygun olarak, kadınlar üzerinden planlanmaktadır. Kadınların yer aldıkları sivil toplum kuruluşları daha çok sosyal yardımlaşma ve dayanışma, eğitim ve sağlık alanında yoğunlaşmaktadır. Hizmet götürülen kitlelerin ise daha çok yoksullar, engelliler, çocuklar ve kadınlar olduğu görülmektedir. Kadının özel alandaki annelik rolünü toplumsal bir anneliğe çevirdiğinin kanıtı olan bu çalışma alanları toplumsal cinsiyet rollerinin sürdürülmesine de katkı sağlamaktadır.²⁸ Bu nedenle sosyal komitelerde çalışan kadınların yönetim kurullarında temsil edilmeleri önemsenmeli, yönetime katılmaları sağlanmalıdır.

Sosyal komiteler sıklıkla tedavi ve hasta uyumu için destek sağlayan yapılanmalar olmuştur. Ancak bu yapılanma derneğin bir alt kolu biçiminde değil yönetim kurulunda temsil edilen ve sahada hastalarda gördüğü sorunları yönetime aktarabilen donanımlı kişilerden oluşmalıdır. Kuşkusuz bu sağlandığı takdirde özellikle büyük şehirlerde verem savaş dernekleri ile halkın bağlantısı da güçlenecektir.

Ülkemizin verem savaşındaki başarısında dispanserlerde çalışan nitelikli personelin katkısı çok büyüktür. Sağlıkta dönüşüm programı ve ücret sorunları nedeniyle bu personelin alan dışına dağılmasının önlenmesi başarının sürdürülebilir olmasının gereklerinden birisidir. VSD'lerin ve bu kurumlarda yetişmiş sağlık personellerinin önemi önümüzdeki yıllarda güçlü olarak gündeme gelecektir. Bu nedenle önlemlerin alınması gerekmektedir.

Verem savaş derneklerinin bütçelerinin denetlenmesi, dernekler kanunu üzerinden genel olarak değil, harcamaların veremli hastalara ve verem savaşına doğrudan yapılmasını sağlayacak yasal bir yapılandırma ile özel olarak planlanmaktadır. Bu yapılandırma ile sosyal komitelerin sağladığı katkıların büyük kısmının veremli hastaların sosyal göstergelerini düzeltmek için kullanılması sağlanmalı, derneklerin öteki giderleri başka kaynaklardan sağlanmalıdır.

Sağlık Bakanlığı ve belediyeler Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda belirtildiği gibi, veremli hastalara hastalıklarının tedavileri boyunca asgari geçimini sağlayacak imkânları sunmalı, bu görev yalnızca derneklerin üzerine bırakılmamalıdır. Veremli hastalara yapılan yardımın tedavi boyunca sürekliliği olmalı, genel yoksulluk yardımı dışında ayrı bir fondan veremli hastaları için özel ödeme yapılmalıdır. Hastaların gereken evrakları sağlayıp yardım alması için geçen süre hastalığın ilk aşaması olan en çok bakım gerektiren dönemi kapsamakta, sıklıkla bu yardım hastanın tedavisinin ortasına ya da sonuna doğru gerçekleşmektedir. Bu duruma neden bürokratik zorluklar çözümlenmeli, hastaların yardıma ulaşabilmesi kolaylaştırılmalıdır. Dernekler ve sosyal komiteler bulaşıcı hastalıklarla mücadele ve sosyal adaleti sağlamakla asıl görevli olan devlete katkı sunan kurumlar olarak değerlendirilmelidir.

Bitmeyen savaşlar, göç ve mülteci hareketleri, yetersiz beslenme, sağlıklı koşullarda barınamama gibi temel sorunlara henüz çözüm bulamadığımız bu yüzyılda da maalesef tüberküloz sorun olmaya devam edecektir. Hastalık kurumsal olarak tüm dünyanın ve yerel sağlık otoritelerinin gündeminde olmakla birlikte aynı zamanda sivil toplum kuruluşlarının da bu konudaki çabaları her zaman gerekli ve çok değerli olacaktır.

Bilgi ve Teşekkür

Bu çalışma 15-18 Mayıs 2017 tarihinde Adana yapılan, X. Lokman Hekim – Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri'nde sözel bildiri olarak sunulan "Veremle Mücadelede Sivil Toplum Kuruluşları, Dernekler ve Yardım

Komitelerinin Etkileri: Ankara Verem Savaş Derneği Özelinde Bir Değerlendirme” başlıklı metin temel alınarak oluşturulmuştur.

Bölüm asistanımız Ayşe Kurtoğlu’na makalenin dizgisi aşamasında verdiği destek ve yardımlar için çok teşekkür ederiz.

Kaynaklar

1. Yıldırım N, Gürkan M. Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi. Metin Altıntaş, editör. İstanbul: AVES Yayıncılık: Türk Toraks Derneği; 2012.
2. Gökçe İT. İstanbul Verem Savaşı Derneği Gelişim ve Çalışmaları (1927-1971). İstanbul: Hilal Matbaacılık; 1972.
3. Başustaoğlu A. Bir Nefes Sihat Tevfik Sağlam’ın Yaşamı. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları; 2016. s.427.
4. Koçoğlu F. Verem Savaşı Dernekleri ve Çalışmaları [Internet]. Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu. [cited 2016 Dec 22]. Available from: http://www.verem.org.tr/verem_savas_tarihce.php
5. Tüberküloz [Internet]. T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü Tüberküloz Dairesi Başkanlığı. [cited 2016 Dec 22]. Available from: <http://tuberkuloz.thsk.saglik.gov.tr/2013-08-28-13-18-43/yonetim.html>
6. T.C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü [Internet]. Available from: <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/birimler.html>
7. Sağlam T. Türkiye’de verem savaşı. Yaşamak Yolu 1954;219:8.
8. Yurdumuzda Verem Savaş Dernekleri. Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği Neşriyatı. İstanbul: Seyhan Matbaacılık; 1973. s.5.
9. Aksu M. Tıp Tarihi Açısından Türkiye’de Verem Savaşı. Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu Yayını; 2007. s.122.
10. TC Resmi Gazete (1945). Ankara Verem Savaş Derneği kuruluş ilanı. 17 Temmuz 1945. Sayı: 6059. Başbakanlık Basımevi. Ankara.
11. XXV. Genel Kurul Toplantısı. Ankara Verem Savaş Derneği. Ankara: Ogun Kardeşler Matbaası; 1971. s.21-23.
12. Gönenç G. Tüberkülozda Sosyal Komitelerin Dünü Bugünü [Internet]. [cited 2016 Dec 05] Available from: http://www.verem.org.tr/pdf/t_sosyal_komite.pdf
13. Ankara Verem Savaş Derneği Kuruluş Gelişim ve Çalışmalar Kitapçığı 1947-1971. Ankara Verem Savaş Derneği Sosyal Yardım Komiteleri Yönetmeliği (1966). Ankara; s.28.
14. Ankara Verem Savaş Derneği Sosyal Yardım Komiteleri 1971 Çalışma Raporu. İstanbul: Güneş Matbaacılık; 1972.
15. Arda B. 30’lular kuşağının önemli bir temsilcisi: Dr. Mediha Eldem. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası 2002; 55(2):109-14.
16. Ankara Veremle Savaş Derneği. Ankara Veremle Savaş Derneği 1970 Yılı Faaliyet Raporu. 1970.
17. Verem Savaşında 40. Yıl Ankara Verem Savaş Derneği 1946-1986. Verem Savaş Derneği Yayınları.
18. Artvinli F. Verem Savaşı Hemşire Okulu, Erenköy Sanatoryumu ve Dispanserler: Muazzez Yazıcıoğlu ile Bir Sözlü Tarih Çalışması. N History Med Stud 2017;23:57-89.
19. 70 Yılın Öyküsü. Türkiye Yardım Sevenler Derneği 1928-1998. İstanbul: Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş; 1999.
20. Saltık A. Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri. Bugünü [Internet]. [cited 2016 Dec 05] Available from: http://ahmetsaltik.net/arsiv/2014/06/Erken_Cumhuriyet_Donemi_Saglik_Hizmetleri1.pdf
21. Metindaş MY, Elçioğlu Ö. Cumhuriyetin İlk On Beş Yılında Sağlık Hizmetleri (1923-1938). Osmangazi Tıp Dergisi 2007;29(3):162-70.
22. Özyayın Z. Büyük Önder Atatürk’ün Himayelerinde Yapılan 1. Milli Türk Tıp Kongresi. Tıp Tarihi Araştırmaları 1998;220-30.
23. Özyayın Z. Cumhuriyet Dönemi Tıbbi. In: İstanbul Üniversitesi: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları; 2007. s.107-10.
24. Tuğluoğlu F. Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950). Türkiye Parazitolojisi Dergisi 2008;32(4):351-59.
25. Gökçe İT. Yedinci verem haftası. Yaşamak Yolu Dergisi 1952;195:2.
26. Tuğluoğlu F. Cumhuriyetin ilk döneminde verem mücadelesi ve propaganda faaliyetleri. İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi 2008;13-14:1-26.
27. Fişek N. Halk Sağlığına Giriş. Ankara: Çağ Matbaası; 1983.
28. Gök M. Toplumsal Kalkınmanın ve Sosyal Sermayenin Bilinmeyen Aktörleri: Kadın Odaklı Sivil Toplum Kuruluşları. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Doktora Tezi. Ankara, 2014. s.219.